

Fotògraf a bord. El cas Josep Coté

Silvia Dahl Termens
Museu Marítim de Barcelona

Data de recepció: 18 de gener 2022
Data d'acceptació: 15 de febrer de 2022
DOI: <https://doi.org/10.51829/Drassana.29.679>
© CC BY-NC-ND

■ RESUM

A partir del fons de Josep Coté, fotògraf oficial del vapor *Marqués de Comillas*, l'article presenta la figura del fotògraf d'ofici embarcat en creuers, al segle XX, a Catalunya i a l'Estat espanyol. Aquest professional pertany a un col·lectiu que ha produït milers de fotografies, però sabem molt poc sobre l'ofici. No eren aficionats, sinó professionals que treballaven per un sou o qualsevol altra forma de remuneració, en molts casos contractats per empreses de serveis a les grans navilieres. En general és un actor invisible. Hi ha pocs estudis i tenim força desconeixement sobre aquest professional del mar.

Paraules clau: paquebot, tripulant, fotògraf professional, fotògraf amateur, fotografia de mar

Photographer on board. The Josep Coté case

■ ABSTRACT

Starting from the case of Josep Coté, who was the official photographer on board *Marqués de Comillas*, this work aims to deepen into the figure of 20th century photographers by trade in Catalonia and Spain. Josep Coté belongs to a group of professionals who left thousands of photographs, but in fact we know very little about their job. They were not amateurs, but photography provided their income or other means of livelihood and, in many cases, they were hired by big shipping companies. There are very few studies about this figure and we actually know very little about it.

Keywords: cruiser, crew, professional photographer, amateur photographer, sea photography

Fotógrafo a bordo. El caso Josep Coté

■ RESUMEN

A partir del fondo de Josep Coté, fotógrafo oficial del vapor *Marqués de Comillas*, el artículo profundizará en la figura del fotógrafo de oficio embarcado en cruceros, en el siglo XX, en Cataluña y en el Estado español. Este profesional

pertenece a un colectivo que ha producido miles de fotografías, pero sabemos poco sobre el oficio. No eran aficionados, sino profesionales que trabajaban por un sueldo o cualquier otra forma de remuneración, en muchos casos contratados por empresas de servicios en las grandes navieras. Por lo general es un actor invisible. Existen pocos estudios y tenemos un gran desconocimiento sobre este profesional del mar.

Palabras clave: crucero, tripulante, fotógrafo profesional, fotógrafo amateur, fotografía de mar

■ 1. UNA TROBALLA INSÒLITA

Quan, l'octubre del 2018, vàrem rebre la trucada telefònica d'Antoni Millan, no sabíem l'abast que tindria una troballa insòlita. El senyor Millan, nét polític d'un músic aficionat a la fotografia, contactava amb el nostre museu preguntant si ens interessaria adquirir un conjunt de fotografies realitzades pel seu avi, Josep Coté Abós. Recentment havia descobert una caixa farcida amb uns rodets de negatius inèdits, que va decidir digitalitzar i organitzar a fi d'esbrinar què contenien. Hi va trobar diferents reportatges realitzats a bord del vapor *Marqués de Comillas*, durant la postguerra.

Trucades com aquesta, en què ens ofereixen donacions de fotografies, de models de vaixells, de plànols de construcció naval o de cartes nàutiques, afortunadament, són habituals. Ens mostren que existeix una consciència col·lectiva que valora la salvaguarda del patrimoni. Per al nostre museu, el que no era habitual era la singularitat de l'oferta: per primer cop incorporaríem el fons d'un fotògraf que es dedicava de manera professional a retratar la vida a bord durant les llargues hores de navegació transoceàniques en vaixells de línia regular. Fotografies que aportaven informació sobre els passatgers i els tripulants. Però el fons també era molt important perquè no era anònim, hi havia un nom que rubricava les fotografies. Se'ns varen despertar preguntes sobre aquest fotògraf i la seva producció. Però també sobre un ofici del qual sabíem poc i sobre el qual desitjàvem trobar respostes.

Coté era un músic contractat com a tripulant al *Marqués de Comillas* i en altres vaixells de la Compañía Tra-

atlántica Española (CTE)¹, però que també va exercir com a fotògraf oficial, com s'evidencia en l'escassa documentació inclosa en la donació. Gairebé no sabíem res més de Coté, i menys encara del col·lectiu que representava. Vàrem decidir iniciar una investigació sobre el fotògraf professional embarcat en vaixells de passatge, del qual, fins al moment, hem localitzat poca informació. Aquest fotògraf pertany a un col·lectiu de professionals que ha deixat milers de fotografies, però tenim poques dades sobre l'ofici. No eren fotògrafs aficionats, sinó professionals, que treballaven per un sou o per qualsevol altra forma de remuneració, en molts casos contractats per empreses de serveis a les grans navilieres.

■ 2. LA FOTOGRAFIA ES FA A LA MAR

La inquietud de retratar el mar es remunta a temps immemorials. Abans d'inventar-se l'aparell fotogràfic, el mar s'ha representat mitjançant diversitat de tècniques i suports, "és un assumpte pictòric al qual els artistes s'aproximen amb una sensibilitat diferent en cada època"². Amb la invenció de la fotografia, sorgeixen nous reptes. Observar el mar des de terra per impressionar-lo sobre metall, paper o vidre, en definitiva, "congelar" el seu incessant moviment, ha requerit l'habilitat del fotògraf i també un temps de maduresa de la tècnica. Durant la dècada del 1840 i part del 1850, davant la dificultat de fotografiar el mar, es retrataven els vaixells al port o la gent que treballa al mar. Calien unes llargues exposicions que aturessin onades, balancejos i el flamejar de les velles. En les imatges s'hi trobaven "poques persones: només alguna figura aïllada per establir l'escala, i no només per un impuls romàntic; sinó pels problemes que plantejava la presència humana en la fotografia primerenca"³. En efecte, Pep Parer explica que "es van fotografiar els ports, els molls amb velers ancorats o simplement avatars, esperant la marea alta, i molt sovint amb un punt d'irrealitat en les imatges, amb mars que semblaven boira, amb bots fantasmes i veles espectrals: allò que es movia no es distingia clarament o simplement no quedava enregistrat a la placa fotogràfica"⁴.

El repte és encara més gran si la “fotografia es fa a la mar”, quan s'embarca a bord dels últims grans velers i dels primers vaixells amb propulsió mecànica. La invenció de la fotografia coincideix amb una etapa de profunda transformació en la indústria naval. La construcció de vaixells de ferro i la propulsió a vapor a mitjans del segle XIX serà un avenç tecnològic de primer ordre en el món occidental. Per mar viatjaran els primers aparells fotogràfics arreu del planeta, després de la presentació de la invenció del daguerreotip el 1839 a París. El 25 de setembre del 1839, salpa del port de Paimboeuf (França) el vaixell escola *Oriental-Hydrographe*, en un viatge al voltant del món, amb la missió de formar joves francesos i belgues en coneixements sobre navegació i altres matèries. A bord transporta un dels invents més importants del moment: la càmera de daguerreotípic. Malauradament, el projecte no va assolir l'expectativa de la circumnavegació, perquè el veler va naufragar en aigües xilenes el 23 de juny de 1840⁵. No obstant això, la fotografia arriba per mar a l'Amèrica del Sud de manera exitosa, amb un gran interès per part dels llatinoamericans perquè s'introduís al continent. Allà on l'*Oriental-Hydrographe* va fer escala -Portugal, Brasil, Uruguai, etc.- es van fer demostracions de l'invent, que va crear una gran expectació. “Con las demostraciones de la daguerrotipia en Río de Janeiro, la identificación simbólica de Brasil con las imágenes de su capital comenzaba a construirse también por el proceso fotomecánico”⁶.

Amb la fotografia viatjant per bona part del món, els primers “fotògrafs d'ofici marítims” capturen la vida a bord amb aquells feixucs i primitius aparells, delerosos d'aturar els balancejos constants del vaixell. Marc Ferrez (Brasil, 1843-1923), a qui, l'any 1886, l'emperador Pere II del Brasil el va declarar “fotògraf de la Royal Navy” per la seva gran qualitat tècnica i per haver desenvolupat un sistema sense precedents per fotografiar a les embarcacions i neutralitzar el moviment dels vaixells⁷, es podria considerar un dels primers fotògrafs oficials embarcats. Ferrez va retratar i va documentar amb l'aparell fotogràfic els viatges del monarca pel Brasil a l'estil d'altres monarques europeus. A Rio de Janeiro, Marc Ferrez va fotografiar (c. 1865) els oficials a coberta de la fragata espanyola *Almansa*⁸.

Des d'aquestes primeres navegacions fotogràfiques fins al segle XXI la tècnica ha evolucionat molt. Actualment, la fotografia digital i l'accés a aparells i dispositius mòbils ofereixen unes prestacions que han facilitat molt les captures a professionals i aficionats. No obstant, la fotografia al mar encara és un repte, ja que vaixells i viatgers estan supeditats als desitjos capritxosos i canviants de l'entorn aquós. El mar sempre atorga i decideix, de manera que no és el mateix fer fotografies en un mar que és una bassa d'oli o quan esdevé un veritable infern. Segui com sigui, no deixaran mai d'emocionar-nos les impressionants imatges de l'embarcació de les onades a coberta amb mar grossa. Però pensem en la persona que ha estat allà, amb la càmera a la mà, desafiant esquitxos, vibracions i moviments? Com bé explica Miquel Casanelles, fotògraf professional especialitzat en nàutica esportiva, senzillament, fotografiar al mar, a bord d'una embarcació en moviment continu, operant en constant perill per a l'equip i el fotògraf (cops, ruixades, caigudes, etc.) i en unes condicions de lluminositat que, en general, difereixen de les condicions a les quals estem acostumats, ja que no és el mateix que fer fotos a terra ferma⁹. Possiblement, deu ser per això que algunes de les fotografies més impactants estan fetes pels mateixos tripulants: són uns professionals adaptats a l'entorn marí, que coneixen bé el vaixell i els humors del mar, com el navegant Alan Villiers (Melbourne, 1903-1982), que ha deixat un llegat d'instants sobre els seus viatges a bord dels velers *Herzogin Cecilie* i *Parma* durant la primera part del segle XX¹⁰.

■ 3. FOTÒGRAF AMATEUR VERSUS FOTÒGRAF PROFESSIONAL

Sovint és una tasca complexa aprofundir en el coneixement de l'ofici del fotògraf¹¹. Museus, biblioteques, arxius i altres entitats patrimonials conserven milers de fotografies, majoritàriament d'autor desconegut, sobretot a mesura que reculem en el temps. Posar nom a la majoria dels productors és tot un repte, però també ho és el fet d'establir si l'autor és professional o aficionat si no va acompanyada de la inscripció de l'autor o del laboratori, o si el fons no va acompanyat per una documentació complementària. Els

Figura 1. Fotografia a bord d'un mercant amb mar grossa. (Foto: Lars Johansen / Bergen Maritime Museum).

tècnics que gestionem patrimoni fotogràfic ens guiem per la praxi aconseguida després d'anys d'observar el que ens diuen les fotografies i per la poca documentació associada: la composició, la tècnica emprada, el suport, la qualitat de la imatge, l'autoria, etc. És un compendi d'indicis que ens ajuden a pensar si la imatge està realitzada per un aficionat o per un professional. La línia que separa les dues "categories" és complicada de saber, i s'evidencia la poca visibilitat d'un ofici o d'una afició que en alguns casos

actua com a ofici (molts fotògrafs aficionats que subministren fotografies a la premsa, catàlegs, etc.).

Al mar moltes fotografies estan realitzades per tripulants aficionats a la fotografia, per passatgers ocasionals, o per fotògrafs professionals que treballen per encàrrec. No sempre sabem si el fotògraf actua com a professional o aficionat. Aquest fet ens dificulta el nostre estudi sobre els fotògrafs embarcats en vaixells de passatge, ja que moltes vegades som els mateixos gestors dels fons o les col·leccions els qui "hem de suposar" si es tracta d'un treball d'ofici o no, és a dir, si el fotògraf rep un encàrrec remunerat o no pel reportatge.

■ 4. FOTÒGRAF A BORD: UN OFICI AL MAR POC VISIBLE

Com hem vist, la tecnologia condiona, i encara més en un entorn en moviment continu. Durant els primers anys del segle XX apareixeran al mercat càmeres més "portables", que aniran suplantant els feixucs aparells muntats sobre trípod, per poder retratar passatgers i tripulants. Aquest fet afavorirà que les navilieres introdueixin el servei fotogràfic de manera estable, i amb una demanda creixent. El fotògraf oficial tindrà una funció clau derivada de les necessitats de donar un servei més complet a bord.

Hi ha una gran diversitat i riquesa de temes sobre el medi marí, però quan busquem imatges de les navegacions, el cert és que trobem menys recursos fotogràfics. Recollim les paraules de Pierre Borhan: "La botadura de un nuevo transatlántico es immortalizado por decenas de fotografías, pero los fotógrafos no saben visualizar un nuevo record de velocidad y nunca están allí cuando se produce una colisión en mitad del Pacífico. ¡No viven en el mar!"¹². A menys que durant la navegació hi hagi un tripulant aficionat o un professional de la fotografia a bord. El diumenge 9 d'agost de 1970, el paquebot *Montserrat* de la flamant naviliera Compañía Trasatlántica Española, es queda a la deriva a causa d'una avaria a la posició 23° 26' Nord i 42° 18' Oest; és a dir, gairebé al mig de l'Atlàntic i amb 630 passatgers a bord¹³. L'operació de transbordament del paquebot avariàt al *Begoña*, pertanyent a la

Figura 2. Primeres pàgines que encapçalen l'article publicat a *Blanco y Negro*. L'operació de rescat es va desenvolupar amb èxit. (<https://www.abc.es/archivo/periodicos/blanco-negro-19700829.html>).

mateixa naviliera, es va desenvolupar sense cap incidència. L'episodi va ser immortalitzat per un cambrer del *Begoña*, que en va fer un complet reportatge fotogràfic. Després el va vendre a la revista *Blanco y Negro*¹⁴, on es van publicar algunes de les imatges a les pàgines centrals. Evidentment, es tracta d'un fotògraf aficionat, i el seu nom és desconegut (Fig. 2).

Els museus temàtics, com és el cas dels marítims, conserven un llegat fotogràfic especialitzat, on hi ha fotografies realitzades a bord. Una part important dels seus autors no són fotògrafs d'ofici. I dels que són professionals, sabem poc sobre la seva trajectòria i les característiques del seu treball, cosa que els fa força invisibles. Però el seu punt de vista esdevé un testimoni valuós, ja que contribueix a entendre el món marítim i el que volen que es recordi. A vegades tenen accés a espais restringits del

vaixell, com la bodega, la cuina, o les cabines dels tripulants. En definitiva són documents que ofereixen la possibilitat de veure la vida a bord a través de la mirada de la gent de mar. "Todos los registros fotográficos se hacen desde el punto de vista de alguien"¹⁵.

Entre les fonts orals consultades, Jean-Pierre Basile¹⁶, fotògraf del *France*, explica que la seva relació contractual amb la naviliera es deriva d'un contracte privat similar al que es podria tenir a terra. La diferència rau en el fet que el vaixell es converteix en la ciutat flotant on el fotògraf té seu laboratori i la teva botiga, així com també on publicita, a través dels reclams propagandístics, els serveis fotogràfics. En el cas dels creuers, es podria equiparar al "fotògraf de BBC" (batejos, bodes i comunions), però encapsulat al mar.

Una diferència entre el fotògraf de terra i el de mar potser és que aquest segon s'embarca en un entorn especial.

Seria una consideració que el fa especialment singular dins el món de la fotografia, i sobre la qual ja hem introduït la qüestió de la seva adaptabilitat a un entorn inestable, fluctuant, i de dimensions reduïdes. Les condicions del laboratori (ventilació, llum, temperatura) són més precàries que a terra. I això és especialment significatiu quan el fotògraf s'ha de tancar durant hores a la cambra fosca. Al mar, el fotògraf necessita un espai especialment reservat per guardar i manipular el material fotogràfic (càmeres, ampliadora, negatius, paper fotogràfic, els líquids per al les feines de revelatge, etc.). Aquesta cambra ha de ser fosca, estable i ventilada per treballar amb aquest material tan sensible.

En la breu bibliografia localitzada, trobem alguns exemples de laboratoris a bord, una tasca complexa, sobretot en els primers temps de la fotografia, quan calia sensibilitzar la placa i fer el revelatge *in situ*, abans de l'aparició de les plaques seques o el gelatinobromur, que s'aniran imposant a partir de la dècada del 1880, i substituiran el procediment del col·lodió humit. Quan diem *in situ* ens referim al mateix vaixell. A la fragata *Presidente Sarmiento*, "la localización exacta de la cámara oscura nos permite conocer el uso que se le daba. Es cierto que la cubierta baja, situada a popa, es el lugar que menos sufre los movimientos del barco. Aun así, esto no era suficiente para la debida estabilidad del equipo empleado para el revelado. Esto y que estuviera junto al motor del timón (con las vibraciones que esto supone) parece indicar que los procesos químicos del revelado se llevaban a cabo una vez el buque arribaba a puerto, en cada una de las escalas, y nunca durante la navegación¹⁷."

Però no sempre es destinava un espai exclusiu al fotògraf. Sovint, preveient navegacions de llarga durada, el revelatge i les còpies en paper es feien a la mateixa cabina o en algun altre espai del vaixell destinat ocasionalment a aquests afers. Savelijus Golubevas (1935-2007), mariner i després fotògraf naval, ens exemplifica com són de complexes les condicions, amb una veritable manca de mitjans a bord: escassetat d'aigua neta necessària per al revelatge (ja que l'aigua acostumava a estar contaminada amb òxid o sals) i la dificultat de controlar la temperatura¹⁸.

■ 5. EL FOTÒGRAF EMBARCAT

Abans de situar l'ofici del fotògraf embarcat en paquebots i creuers de Catalunya i de l'Estat espanyol, exposarem un marc contextual sobre el fotògraf embarcat en vaixells no especialitzats en el transport de persones. Hem consultat fonts bibliogràfiques, així com les principals entitats patrimonials marítimes del món occidental. Com a resultat d'aquest sondeig, hem decidit agrupar diversos fons i col·leccions de fotògrafs embarcats en tres situacions diferenciades:

- 5.1. Els tripulants aficionats a la fotografia.
- 5.2. Els fotògrafs professionals que fan reportatges durant el seu temps d'oci o per un interès particular i sense un encàrrec professional.
- 5.3. Els fotògrafs professionals contractats per fer fotografies en embarcacions que no es dediquen al transport de viatgers.

Destaquem alguns dels casos que ens han semblat més representatius:

5.1. El tripulant aficionat a la fotografia

Es tracta del treballador del mar que, a causa de la seva afició per la fotografia, la bona adaptació a l'entorn marí i la possibilitat d'adquirir material fotogràfic, fa fotografies durant la navegació i l'estada al port. Hi ha una intenció de narrar a través de la imatge el que es vol recordar sobre les vivències al mar, per la qual cosa el seu punt de vista té un valor afegit. El fet de navegar a diferents països, així com de travessar oceans i mars, li permet accedir a un material fotogràfic existent en un món encara no globalitzat, en temps de guerres mundials, de la Guerra Civil Espanyola i de postguerres. Lars Johansen (1891-?), tripulant del vapor *D/S Storfond*, de la marina mercant noruega, retrata la feina i l'oci durant la navegació en temps de guerra (1916-17) (Fig. 1). El Bergens Sjøfartsmuseum (Bergen) conserva una col·lecció de 48 acetats realitzada amb una càmera Kodak 3A Automatic que probablement

Johansen va comprar abans d'embarcar al *D/S Storfond* a Nova York¹⁹.

Un altre exemple de membre d'una tripulació és el cas de Haukur Helgason (1933-?), islandès, que va treballar com a pescador d'arengades durant dos o tres estius a finals dels anys cinquanta. Tenia una bona càmera i va documentar la vida a bord²⁰.

El ja mencionat Savelijus Golubevas va navegar i retratar durant dues dècades la vida a bord (treballs i oci) en pesquers soviètics on era tripulant. Després es va dedicar de manera professional a la fotografia i va esdevenir un fotògraf reconegut que va participar en nombrosos concursos i exposicions de fotografia. Va immortalitzar la vida a bord en vaixells d'arrossegament a través de diversos reportatges, realitzats entre els anys 1968 i 1990, que es conserven a Lietuvos Jūrų Muziejus (Klaipėda)²¹.

De finals del segle XX, destacarem també els reportatges fotogràfics realitzats per tripulants embarcats en vaixells de regates, com les competicions de vela oceànica circumnavegant el món, on els mateixos tripulants, uns navegants a la recerca d'emocions fortes, fotografien el dia a dia i alguns dels fets més destacats durant les navegacions. Aquests darrers anys, l'MMB ha rebut en donació diversos reportatges de la Whitbread Round the World Race²², entre els quals la col·lecció fotogràfica de Nandu Muñoz, amb aproximadament 1.200 diapositives datades en la dècada del 1980, donada per la vídua del navegant. Nandu Muñoz (1956-2018), navegant i metge, i també aficionat a la fotografia, va ser pioner de la vela oceànica a Catalunya i a l'Estat espanyol²³.

El cas de les forces armades, per exemple les de l'Estat espanyol, l'inclourem en aquest grup quan ens trobem amb la situació que els fons fotogràfics custodiats han estat produïts per un tripulant que, per afició o per altres circumstàncies, no rep l'encàrrec com a professional. El Museo Naval de Ferrol custodia una col·lecció fotogràfica del segle XX, sobretot de vaixells al servei de l'Armada, unitats i personalitats rellevants. Desconeixem si les fotografies van ser realitzades per personal extern de l'Armada o per un mariner o suboficial al qual se li va assignar l'encàrrec. El Museo Naval de San Fernando conserva un

arxiu fotogràfic amb reportatges fotogràfics a bord, del qual, en la majoria dels casos, les fotografies les realitza la mateixa dotació.

Fora del nostre país, fem menció del Narodowe Muzeum Morskie (Gdańsk) on conserven fotografies fetes a bord per membres de tripulacions. La majoria són d'aficionats, sovint captades per estudiants de l'Escola Marítima de Tczew (després Gdynia) i recollides en àlbums privats durant els viatges acadèmics, com també fotografies realitzades per viatgers²⁴.

5.2. El passatger amb ofici de fotògraf

En aquest apartat hem agrupat els fotògrafs professionals que probablement no embarquen amb una relació contractual o requerits per un reportatge fotogràfic a bord, o que s'embarquen per fer fotografies per un interès personal.

El Musée de la Pêche (Concarneau) ha adquirit recentment un lot de negatius de Pierre Poppé, fotògraf professional de París que va embarcar en el vaixell de pesca *Adamastor*, de Concarneau (1963). El fons encara no està documentat ni digitalitzat.

El National Museum of the Royal New Zealand Navy (Devonport) conserva el fons del fotògraf professional Tudor Collins (1898-1970), que s'inicia en la fotografia com a fotògraf documental de la indústria local de la tala d'arbres. No era un fotògraf d'estudi, però capturava esdeveniments i venia les fotografies a molts dels seus contactes després de revelar-les al seu propi estudi. Durant la Segona Guerra Mundial es va unir a la Marina Reial de Nova Zelanda com a suboficial, on va ser destinat a vaixells de defensa del port per patrullar les costes. Se li va concedir un permís per embarcar-se en diversos vaixells que navegaven per les aigües de Nova Zelanda, les illes del Pacífic i Singapur. Va actuar com a fotògraf no oficial entre els anys 1930 i 1960, documentant molts esdeveniments oficials, i també la vida quotidiana²⁵.

Hem inclòs en aquest grup John Steen (Chicago 1877-?) perquè ens recorda el nostre Coté, ja que oficialment era músic però també es treia un sou extra com a fotògraf. No era un fotògraf embarcat, però sí que era músic

al servei de la US Navy durant el primer terç del segle XX, concretament en els períodes del 1903 al 1908 i entre el 1915 i el 1919. Tocava a la banda de música del cuirassat *USS Wisconsin*. També tenia afició a la fotografia, cosa que li permetria accedir a espais i activitats a l'arsenal. Assumia d'aquesta manera tasques no oficials com a fotògraf del recinte, sense cap restricció. Capturava imatges de tot allò que li interessava, des de mariners descansant fins a vaixells al dic sec. Després de la guerra es va dedicar professionalment a la fotografia i va establir un laboratori a Seattle (EUA). Ocasionalment venia fotos als companys de navegació²⁶.

5.3. El tripulant fotògraf d'ofici

Hi ha situacions en què l'armador, la naviliera o l'Estat té la necessitat de contractar un fotògraf a bord. Generalitzant, es tracta de serveis al mar en situacions on fotògrafs embarcats reben l'encàrrec de fer treballs fotogràfics en vaixells d'expedicions científiques, en vaixells escola (marina militar), en l'àmbit de la nàutica esportiva i altres supòsits.

Amb la invenció de la fotografia, les expedicions científiques del segle XIX necessitaven la constatació fotogràfica dels seus descobriments i les seves aventures en terres llunyanes. Les diferents ciències troben en la fotografia una eina eficaç que certifica les troballes, i aquestes fotografies es publicaran en tractats i mitjans de comunicació, on causaran un gran impacte en cercles científics i també entre l'opinió pública. Fem un incís, fora de l'àmbit de bord però dins la "fotografia de mar", per referenciar el cas de Louis Boutan (1859-1934), professor de malacologia a París, que s'apropa a la fotografia per complementar la seva recerca en biologia marina. Fabrica la primera caixa estanca, on introdueix la càmera fotogràfica, i el 1893 realitza les primeres imatges submarines amb èxit, a poca fondària, amb uns temps d'exposició molt llargs (d'entre 10 i 30 minuts)²⁷. Aquestes primeres fotografies submarines causen un gran impacte a escala mundial i desplacen per primera vegada les interpretacions gràfiques del fons marí, que fins llavors havien fet els dibuixants i gravadors. L'any 1900 publica el primer tractat de fotografia submarina²⁸.

Les esmentades incursions fotogràfiques al fons marí seran un important antecedent per a l'oceanografia, on fotògrafs embarcats en batiscafs de tecnologia avançada han capturat imatges d'espècies que viuen a grans profunditats, o han fotografiat restes de naufragis, com les campanyes d'exploració del *Titanic* amb Christian Pétron com responsable d'il·luminació i direcció de fotografia del documental que es va realitzar sobre el derelict (1996-1998), a 3.840 metres de profunditat.

La Biblioteca Nacional d'Austràlia conserva unes interessants col·leccions de fotografies antàrtiques realitzades, entre altres, per Frank Hurley (Glebe, 1885 - Sídney, 1962) com a fotògraf oficial durant les expedicions dirigides per Douglas Mawson (1911-14 i 1929-31) i Ernest Shackleton (1914-17), a bord de l'*Aurora*, l'*Endurance* i el *Discovery*²⁹. (Fig. 3).

La Royal Geographical Society té unes col·leccions fotogràfiques d'exploradors i viatgers (i d'alguns militars) a bord, entre les quals la col·lecció de l'expedició *Discovery* realitzada per diversos membres de la tripulació. Herbert George Ponting (1870-1935) va ser seleccionat com a fotògraf oficial en l'expedició Terra Nova a l'Antàrtida (1910-1911)³⁰.

El cas dels vaixells escola és una altra línia de recerca a considerar. A partir de la investigació realitzada sobre la fragata argentina *Presidente Sarmiento* veiem que no es tractaria d'un cas aïllat, i possiblement hi ha més vaixells escoles amb servei o departament fotogràfic a bord. La fragata *Presidente Sarmiento*³¹ va fer 37 voltes al món, entre els anys 1899 i 1938, on s'impartia la pràctica de la fotografia entre les accions formatives dirigides als cadets a càrrec de professors fotògrafs en un vaixell dotat d'una infraestructura completa: laboratori a bord, material i equip tècnic³². A l'Estat espanyol, el vaixell escola *Juan Sebastián Elcano* té una secció d'audiovisuals a bord. Les persones embarcades que es dediquen a la fotografia són part de la dotació, i és un destí més entre la resta de serveis al vaixell escola.

En temps de guerra, la càmera fotogràfica és una eina eficaç de difusió dotada d'un component propagandístic que es vehicula a través dels diferents mitjans de comunicació. Durant la Primera Guerra Mundial existeix una

Figura 3. Frank Hurley amb la càmera davant la proa de l'*Endurance*, atrapat al gel. 1915. (Frank Hurley. National Library of Australia. PIC FH/1009 LOC Cold store PIC HURL 65/1).

abundant producció fotogràfica que, en gran part, és afavorida pels estaments militars dels països en guerra. A França es crea la Secció fotogràfica de l'Exèrcit, per constituir un fons documental per a l'exèrcit i sobretot un fons d'arxiu preparat per donar testimoni dels esdeveniments bèl·lics davant la història³³. Es van reclutar fotògrafs per nodrir aquests arxius amb episodis de guerra a terra i també al mar. Els museus especialitzats en la guerra conserven col·leccions fotogràfiques provinents d'encàrrecs a professionals, que són una font a tenir present. L'MMB custodia una col·lecció especial, formada per 439 còpies en paper realitzades per fotògrafs oficials de l'Armada anglesa (Admiralty Official Photographs) i per fotògrafs d'agències contractades per cobrir el conflicte bèl·lic. Van ser donades entre els anys 1942 i 1943 pel Consolat Britànic de Barcelona, en plena Segona Guerra Mundial³⁴. Les anotacions mecanoscrites en el revers de les fotografies aporten una valuosa informació dels autors dels reportatges. Els drets d'aquestes fotografies pertanyen a l'Imperial War Museums³⁵.

En unes línies anteriors hem fet referència als navegants que participen en esdeveniments esportius, com les regates que fan la volta al món. Són casos en què el tripulant exerceix la funció de fotògraf. En l'àmbit professional, també existeix el fotògraf d'ofici que documenta les competicions esportives al mar (motonàutica, vela o rem) o les proves de navegació, embarcat habitualment en llanxes pneumàtiques. Velocitat, esquitxos i caigudes són alguns dels *petits* (o grans) inconvenients per capturar la millor imatge que es publicarà en revistes destinades bàsicament a la indústria del sector i a actes de difusió d'esdeveniments d'esports nàutics. Darrere dels reportatges, hi ha navegants fotoperiodistes com Diego Yriarte³⁶, Jordi Maseras o Josep-Anton Trepas, que produeixen un valuós llegat per a l'estudi dels esports nàutics³⁷.

Hi ha altres casos on existeix servei de fotògraf d'ofici. El Norsk Maritimt Museum (Oslo) conserva la col·lecció del fotògraf Knut Erik Knudsen, que va ser contractat per l'Associació d'Armadors de Noruega per fer fotografies a bord dels seus vaixells durant els anys seixanta fins a finals dels vuitanta del segle passat. Posteriorment, va treballar com a fotògraf per al diari noruec VG³⁸. Un altre

cas és el de la col·lecció Moran Towing, que conté centenars de negatius (anys seixanta i vuitanta) dels remolcadors de la companyia Moran que treballaven al port de Nova York. Aquests van ser utilitzats per l'empresa de serveis Moran o a petició de les empreses que contractaven els remolcadors, normalment de vaixells de vapor, que documentaven l'arribada inaugural d'un nou vaixell a Nova York. Caldria destacar Francis Duffy (1929-2020), també conegut com a Frank Duffy³⁹, com a fotògraf acreditat per haver realitzat moltes de les fotografies per a la companyia Moran del 1984 al 1993.

■ 6. JOSEP COTÉ, FOTÒGRAF A BORD: UN CAS D'ESTUDI

Com hem dit anteriorment, el Museu Marítim de Barcelona ingressa el 2018 una donació peculiar⁴⁰, consistent en 575 negatius en blanc i negre sobre plàstic, pas universal, 3 còpies sobre paper i un conjunt de càmeres i material de laboratori de Josep Coté (1894-1960). El conjunt fotogràfic documenta, entre el més destacat, la vida a bord en vaixells de passatge de la Compañía Trasatlántica Española (CTE). Coté no s'embarca com a fotògraf, sinó com a músic de bord; concretament era violinista. Així està documentat en els historials de personal de la CTE. Coté va treballar al servei d'aquesta naviliera entre l'any 1921 i el 1960.

En els historials de personal ("Personal de Fonda", 5.941-6.437) de la CTE (1917-1938)⁴¹ no apareix referència de cap fotògraf, tot i que tenim constància que, almenys, el músic (violinista) Josep [José] Coté Abos va exercir també com a fotògraf oficial del *Marqués de Comillas* (Laboratori Coté), però mai no va ser registrat com fotògraf. Ni tan sols al final del llibre, on hi ha una fitxa resum de la seva relació laboral amb la CTE. La relació amb la naviliera va ser com a músic i encarregat de músics.

No sabem en quin moment comença a exercir l'ofici de fotògraf, ja que no està documentat, però sí que podem afirmar que des de l'any 1930 practicava la fotografia durant els seus viatges oceànics⁴². Tenia una gran afició a la fotografia, i en un moment determinat la seva afició esdevé una professió. Conservem un dels sobres de laboratori utilitzats per Coté, amb el segell que indica "V/C 'Marqués

Figura 4. Autorretrat de Josep Coté. Ca 1940. (MMB).

de Comillas' Fotografia" i un parell de fotografies, possiblement del laboratori a bord, de les quals una d'elles és un autorretrat⁴³ (Fig. 4). Els descendents de Coté guarden, entre el llegat, un plànol de Nova York amb el segell "V/C 'Marqués de Comillas' / Laboratorio fotográfico Cote" (Fig. 5).

Aquestes són algunes de les constatacions, a més del treball fotogràfic adquirit, que treballava com a fotògraf oficial a bord del paquebot *Marqués de Comillas*⁴⁴ durant la dècada dels anys quaranta i cinquanta del segle XX. De dia era fotògraf professional i de nit treballava com a violinista de l'orquestra. El seu llegat consisteix en un conjunt de retrats de passatgers i tripulants (festes als

salons, àpats als menjadors, oficis religiosos, etc.), o visites de ports, entre altres, que documenten una manera de viatjar per feina, per plaer i per emigració forçosa. En qualitat de tripulant, tenia l'oportunitat d'accedir i retratar als espais privats del vaixell, on la resta de companys portaven a terme les seves feines rutinàries i gaudien del temps d'esbarjo (Fig. 6 i 7). A més de les fotografies i el sobre de laboratori, conservem aparells fotogràfics i material de laboratori. Es tracta d'una col·lecció interessant perquè documenta la vida a bord⁴⁵.

Els viatges transoceànics en temps de postguerra (1940-1950) van permetre a Coté accedir al mercat internacional en una època marcada per l'escassetat de

Figura 5. Plànol de Nova York (detall). Conté l'únic segell (conegut) de laboratori on associem el Marqués de Comillas amb el Laboratori Coté (c. 1940). (Font: Col·lecció hereus Coté).

Figura 6. Diverses instantànies de la vida a bord de tripulants de la CTE (c. 1940). (Autor: Josep Coté. MMB).

Figura 7. Cambreres i cambrers del Marqués de Comillas (c. 1940). (Autor: Josep Coté. MMB).

materials fotogràfics. Els rodets contenen diversitat de marques comercials -com l'espanyola Mafe o les estrangeres Agfa, Kodak, Gevaert Belgium i Dupont-. Durant els seus viatges a Nova York, Coté també tenia accés a revistes de fotografia dirigides a aficionats on es publicaven notícies sobre marques, consells i altres informacions d'interès. Per la diversitat de formats i materials dels rodets, s'evidencia que les fotografies es van fer amb càmeres diferents. Va muntar a bord un petit laboratori fotogràfic on revelava els rodets i impressionava les còpies en paper.

Tot apunta que el Coté fotògraf no tenia una relació contractual amb la naviliera. La documentació oficial no ho recull, però en un moment donat fa i ven les fotografies als passatgers amb el consentiment d'alguna autoritat, fins al punt d'establir un laboratori de revelatge al mateix vaixell. Devia ser una pràctica habitual la remuneració de manera no contractual o era una excepció en aquest ofici?

Fora de l'Estat espanyol, com es formalitzava la relació contractual entre l'armador i el fotògraf d'ofici en vaixells de passatge? Quan vàrem investigar el cas Coté, treballàvem amb la hipòtesi que hi havia d'haver hagut altres navilieres amb vaixells de passatge a l'Estat espanyol que tenien alguna mena d'acord amb un fotògraf professional a bord per retratar els passatgers. El cas de Josep Coté podia tractar-se d'un fet aïllat, peròensem que deuen existir altres exemples.

■ 7. FOTÒGRAF D'OFICI EN VAIXELLS DE PASSATGE

Al voltant del segon quart del segle XIX va començar una nova manera de viatjar al mar, per oci o per necessitat forçosa, que va moure grans masses humanes per tots els continents, i que al segle XX es consolida. La rapidesa, la regularitat i la capacitat de càrrega més gran en les comunicacions transoceàniques de l'època van afavorir els grans corrents migratoris que, partint d'Europa, van arribar al continent americà i a Austràlia.

Gràcies als avenços de la indústria, les grans navilieres van construir vaixells cada cop més ràpids, segurs i confortables. Ybarra y Cía SA garantia, el 1958, uns viat-

ges feliços -"Les deseamos una grata estancia en nuestra ciudad flotante"⁴⁶-, on el viatger podria trobar diversió i molts dels serveis existents a terra (cinema, piscina, sala de ball, festes, etc.). Els reclams publicitaris prometien als passatgers una aventura al mar. Els emigrants transitaven pel mar amb l'esperança d'una vida millor, i els viatgers que s'embarcaven per plaer, negocis o per altres motius gaudien de la navegació i de les atraccions del vaixell. Molts d'ells desitjaven que la seva experiència, d'alguna manera, quedés immortalitzada i es compartís en cercles d'amics i familiars un cop a terra. És aquí on la fotografia esdevindria l'eina adequada per registrar l'experiència al mar. La fotografia sobre vidre, paper o plàstic encapsulava uns records que avui formen part de fons i col·leccions en museus, arxius i biblioteques. Altres es guarden en arxius familiars, i moltes altres fotografies han desaparegut per causes diverses, entre elles, la pèrdua del vaixell a conseqüència, per exemple, d'un naufragi.

7.1. Navilieres no espanyoles amb fotògrafs contractats

Les navilieres ofereixen un conjunt de serveis a bord durant els viatges, de manera que els seus clients viatgin confortables i amb el màxim de seguretat, com el servei de *nursery*, cambrers i cambreres, cuiners i cuineres, barbers, músics i també el fotògraf, que són essencials per aconseguir que el passatge s'hi trobi a gust. El servei fotogràfic és un reclam més i una font d'ingressos addicional.

Existeixen fons fotogràfics provinents de les línies regulars de vaixells de passatge més importants que contractaven servei de fotògraf per retratar la vida a bord, sobretot els viatges dels passatgers. Destacarem algunes de les institucions patrimonials més emblemàtiques en la història marítima fora de l'Estat espanyol.

Algunes línies regulars de les grans companyies marítimes franceses⁴⁷ contracten servei de fotògraf. L'associació French Lines & Compagnies⁴⁸ gestiona els fons històrics de la Compagnie Générale Maritime (CGM) i de la Société Nationale Corse Méditerranée (SNCM). Custodien llistats de fotògrafs professionals a bord de la flota, i fotografies del passatge. També conserven alguna foto-

grafia de laboratori a bord, que aporta una interessant informació sobre la feina del fotògraf. Destaquem les fitxes sobre el personal embarcat: entre ells, a més dels cuiners, els perruquers i el personal de bugaderia, també hi ha els fotògrafs. Aymeric Perroy, responsable de les col·leccions de l'associació French Lines, explica que les necessitats per part de la companyia no deixen d'augmentar i, en concret, fa referència al fotògraf. El 1969, explica que, al paquebot *France III*, "le photographe doit livrer 1.650 photos noir et blanc par an, "ou l'équivalent en photos couleur sachant qu'une photo couleur compte pour deux noir et blanc [...]"⁴⁹. El fotògraf treballa fins a llargues hores de la nit per capturar unes bones fotografies, revelar-les i, a primera hora del matí, exposar-les per vendre-les als passatgers. El fruit del seu treball dependrà del nombre de clixés venuts durant el viatge.

La P&O Heritage conserva i ofereix diferents serveis des del seu web sobre la línia de creuers britànica. Junta-ment amb la P&O Cruises Australia, una empresa germana fundada també per P&O, segons indica la seva pàgina web, té el patrimoni més antic entre les línies de creuers del món (1837). Els fotògrafs eren empleats d'empreses o d'agències de fotografia privades que treballaven a bord⁵⁰. Conserven uns anuncis en forma de fulletons, destinats als passatgers, que aporten dades sobre els serveis, entre les quals on es trobava la botiga on es venien les fotografies o quines eren les tarifes per les còpies fotogràfiques. En un d'aquests reclams s'anuncia la venda de fotografies per la primera classe al *foyer* de la coberta A, i per a la classe turista a la galeria de la coberta A a la banda de babord, de 9.15 h a 10.30 h AM, i de 16.30 h a 17.30 h PM, excepte quan el vaixell és a port. El servei fotogràfic també ofereix acompanyar els passatgers durant les excursions a terra.

Els treballs fotogràfics realitzats a bord i a terra es venien al vaixell convenientment anunciats. El paquebot *Strathmore* (1936) anuncia el servei de fotògraf que, entre altres, ofereix un souvenir ideal de les vacances en forma d'àlbum fotogràfic (Fig. 8).

Maurizio Eliseo, historiador i enginyer naval, és un investigador de referència en l'estudi de les línies italianes

dedicades als creuers. Eliseo coneix diversos noms de fotògrafs marítims que operen principalment a Trieste i a Gènova durant el segle XX, i fins i tot en té biografies completes al seu arxiu privat⁵¹. Destacarem les biografies de Domenico Tagliapietra (1902-1968) i d'Italo Rainato. Aquesta segona procedeix d'un manuscrit sobre la seva vida al mar destinat a convertir-se en un llibre que no està publicat. Del fotògraf Tagliapietra, les memòries facilitades per la seva filla han ajudat a escriure'n la biografia, de la qual s'han publicat algunes dades. Tagliapietra va començar la seva carrera al mar com a fotògraf oficial dels transatlàntics *Saturnia* i *Vulcania*, la dècada del 1930, professió que va exercir de manera intermitent fins al 1953⁵².

La Nordfjeldske i el Bergenske Dampskibsselskab contracta Anders Beer Wilse (1865-1949), un reconegut fotògraf noruec, com a fotògraf a bord dels seus creuers el 1905, i va treballar amb ells i en altres creuers almenys fins al 1910⁵³.

A la Nantucket Historical Association (Nantucket, MA) conserven el fons de Joe Rota⁵⁴, fotògraf oficial a bord del transatlàntic *SS United States*, de la United States Lines, als anys seixanta. Joe Rota va ser cambrer i, durant uns anys, fotògraf oficial de la naviliera.

Els museus sobre la immigració són receptors de milers de fotografies d'emigrants durant el segle XX. Són una font a tenir present, ja que en els grans vaixells que transportaven emigrants era habitual el servei a bord d'un fotògraf. Ens informa Dan Conlin, conservador del Canadian Museum of Immigration at Pier 21⁵⁵, que el treball del fotògraf està documentat i que els grans transatlàntics contractaven fotògrafs professionals a temps complet, mentre que els vaixells i les línies més petites feien de la fotografia a bord una feina a temps parcial, però professional, normalment assignada als membres de sobrecàrrec. Es retrataven els passatgers a la taula del menjador i en esdeveniments especials i festes, i al final del viatge es podien adquirir les còpies fotogràfiques realitzades pels professionals. Aquestes fotografies formen part de donacions a aquest museu, per part de famílies immigrants. La bona qualitat tècnica o les inscripcions del fotògraf en les còpies fotogràfiques demostren que es

Figura 8. Anunci de l'Strathmore. (Font: © P&O Heritage Collection).

P. & O. "STRATHMORE."

PHOTOGRAPHERS SHOP
"D" DECK, VERANDAH CAFE.

THE SHOP IS OPEN:
AT SEA
10 a.m. to 12 Noon
2.30 to 6.00 p.m. 8.0 to 10.0 p.m.
IN PORT
8 to 10 p.m.

Passengers Films Developed and Printed on board.

ALL SIZES OF FILMS AND CAMERAS FOR
SALE

Photographs taken on deck and ashore by the
Official Photographers are displayed each evening.

An Album compiled from these photographs will
form an ideal souvenir of your holiday.

tracta d'un treball professional. També es conserven imatges amb una qualitat més modesta realitzades pels mateixos immigrants.

Entre les entitats no patrimonials, hem consultat algunes agències de serveis. Com hem comentat, aviat les navilieres van ser conscients que el servei d'un fotògraf seria un reclam molt atractiu durant la travessa, i per això calia contractar aquest professional a bord. Era habitual que els fotògrafs embarcats fossin professionals amb la missió de retratar els passatgers (turistes i emigrants) i els diferents espais a bord durant la navegació. En general, les companyies marítimes contractaven una agència fotogràfica que els proporcionés el servei del fotògraf. Marine Photo Service (MPS) és, segons el National Maritime Museum de Greenwich (NMM), la primera empresa del món a oferir un servei fotogràfic al mar. Va ser fundada el 1920 pel fotògraf Gilbert Morgan Morris, i va tancar el 2011. Actualment el seu fons està custodiat per l'NMM⁵⁶.

Aquesta modalitat de servei se segueix utilitzant avui. Ocean Images proporciona serveis per a vaixells de passatge (des de capitans fins a cambrers, i també fotògrafs)⁵⁷. SIDC Group és una altra empresa de serveis per a vaixells de passatge i per a iots de luxe. Per exemple, el 2021, ofereix un fotògraf (Jr. Photographer) del Carnival Cruise Line, amb un sou net de 700 \$ / mes + % de comissions⁵⁸.

Entre les fonts orals, destacarem dues entrevistes del ja mencionat Jean-Pierre Basile, fotògraf de bord del paquebot *France* (CGT, 1962) del 1969 al 1974, on explica amb detall la feina a bord. Tenia una relació contractual amb la naviliera que li permetia formar un equip de tres persones en viatge regular o quatre persones en creuer. No estava inscrit com a tripulant. La naviliera contractava el servei fotogràfic i Basile subcontractava els membres del seu equip de laboratori. Havia de pagar un *permís* i lliurar un cert nombre de fotos que acordava amb la naviliera. El seu encàrrec era retratar els passatgers, i vendre les fotos a bord.

Finalment, fem menció del cas d'una dona fotògrafa (ocasional), Sari Maenpaa, actual conservadora del Forum Marinum (Turku, Finlàndia), que en el passat compaginava els seus estudis amb treballs temporals com a tripu-

lant en creuers finlandesos. En un moment donat, se li va presentar l'ocasió de treballar com a fotògrafa formant equip amb un fotògraf del Regne Unit contractat per l'empresa Ocean Image⁵⁹. Van retratar els passatgers del ferri *Finnjet*, de la línia marítima finlandesa Finnlínes, l'any 1996. Tenien laboratori a bord, on feien el revelatge i venien les fotos als passatgers.

7.2. Els fotògrafs a les navilieres de l'Estat espanyol

En aquesta primera aproximació al fotògraf d'ofici al mar, hem consultat algunes de les institucions patrimonials que conserven fons de navilieres de passatge de l'Estat espanyol, així com agents del sector empresarial i a tripulants ja jubilats. El record d'aquests últims aporta una valuosa informació que no apareix a les fonts escrites. També hem consultat bibliografia sobre les principals navilieres espanyoles dedicades al transport de passatge.

La marina mercant espanyola dedicada al passatge va tenir un paper destacat en el transport, especialment d'emigrants. Entre les navilieres, la Compañía Trasatlántica Española (CTE) i la Naviera Pinillos⁶⁰ van embarcar milers d'emigrants durant la segona meitat del segle XIX i primers anys del XX, cobrint les rutes marítimes entre la península Ibèrica i el continent americà. La Ybarra y Cía i la Naviera Sota y Aznar⁶¹ van anar desenvolupant un paper destacat a mitjans del segle XX.

D'aquestes navilieres, destacarem tres de les més importants dedicades al transport de passatge: la Ybarra y Cía⁶², la CTE i la Compañía Trasmediterránea⁶³, que cobrien les principals línies regulars de passatge entre la nostra Península i el continent americà.

El gruix més important de la Ybarra està dipositat a l'Arxiu Històric Provincial de Sevilla, que depèn de la Junta d'Andalusia. Es tracta d'una part de la documentació generada per l'empresa en el transcurs de la seva trajectòria (llibres d'actes de les juntes directives i de les assemblees de socis, expedients personals, expedients de contractació, llibres amb registres de personal, fitxes del personal, etc.)⁶⁴. Entre les fitxes de personal, trobem

alguna referència al fotògraf d'ofici. Enrique Alcayna Planas (Barcelona, 1931- ?) és contractat el 14 d'abril del 1958 com a professor d'orquestra. A partir del 17 de setembre del 1963 exerceix el càrrec de fotògraf al *Cabo San Vicente*, fins al 27 d'octubre del 1963, amb embarcament i desembarcament a Barcelona. Posteriorment, va treballar, també com a fotògraf, al *Cabo San Roque*, on va embarcar el 10 de setembre del 1965 i va desembarcar el 23 de setembre del 1965 a Barcelona (Fig. 9).

L'MMB conserva una petita part del fons de la Ybarra. Entre les fotografies (negatius, diapositives 4x4, etc.), hi ha imatges de la construcció i l'avarada de diversos paquebots, els seus interiors i la vida a bord protagonitzada pels passatgers, com els dinars, festes a bord, o simulacres de salvament. L'autoria és desconeguda, però el format, els temes i la qualitat de les imatges delaten la professionalitat del seu realitzador. Estan datades en les dècades del 1960 i el 1970, que corresponen a una època pròspera de l'empresa en les línies de creuers, amb el *Cabo San Roque* i el *Cabo San Vicente* com a protagonistes, que cobrien viatges de línies regulars. Per aquestes dates, els creuers de la Ybarra eren de classe única, i oferien a tots els creueristes un ventall de serveis: sanitaris, religiosos, perruqueries, bugaderia i planxat, revelatge fotogràfic, postals, etc.⁶⁵

Hem entrevistat dues persones molt vinculades a Ybarra y Cía: Juan Ybarra, president de la naviliera, i Julio Ugartondo, oficial de màquines jubilat al servei de la naviliera durant molts anys⁶⁶. Juan Ybarra recorda que hi va haver un departament de fotografia a bord. Per la naviliera, aquest servei de venda de fotografies representava una manera més d'incrementar l'atractiu dels viatges. Julio Ugartondo té una llarga trajectòria professional en els vaixells de la naviliera Ybarra. Recorda que al *Cabo San Roque* i al *Cabo San Vicente*, on va treballar entre el 1972 i el 1976, existia servei fotogràfic a bord, amb un fotògraf d'ofici contractat per fer reportatges fotogràfics als passatgers durant la navegació i en les excursions a terra. En alguns viatges, havien contractat dos fotògrafs. Els seus reportatges es venien a bord, comunicant-ho prèviament als passatgers mitjançant uns cartells publicitaris que es

penjaven als plafons d'anuncis. Hi havia una cabina destinada a la cambra fosca a la coberta principal de passatge, al mig del passadís, on es feien els treballs de revelatge i les còpies en paper. Alguns d'aquests fotògrafs tenien el seu propi laboratori a terra i combinaven la professió amb els encàrrecs durant la temporada dels creuers, on retrataven els passatgers i la vida a bord al mar (Fig.10).

El fons de la CTE està disgregat en diferents institucions: l'MMB, el Museo del Dique i la Biblioteca Unicaja de Temas Gaditanos Juvencio Maeztu (Cadis). La majoria de fotografies del fons de l'MMB són imatges propagandístiques d'interiors utilitzades en catàlegs i altres mitjans de difusió de la naviliera. El Museo el Dique⁶⁷ conserva un destacat fons fotogràfic sobre els treballs de construcció i reparació naval, format per fotografies realitzades per professionals i també pels mateixos treballadors. La Biblioteca Unicaja de Temas Gaditanos Juvencio Maeztu⁶⁸ conserva una part del fons administratiu de la naviliera.

Carlos Peña Alvear, capità al servei de la CTE durant 30 anys mencionat abans, explica que "el servicio de fotografía, considerado secundario, estuvo cubierto efectivamente por profesionales que estaban enrolados como músicos o camareros, que era su trabajo a bordo principal y por el que recibían su remuneración mensual. La labor de fotógrafo realizada en las fiestas a bordo, muy especialmente en los cruceros, en los simulacros de abandono de buque o en acontecimientos sociales como bautizos, lo era a título personal, al margen de la compañía, que no se daba por enterada, y el fotógrafo hacía de sus reportajes el uso que mejor le convenía"⁶⁹.

La localització del fons de la Trasmediterránea és, fins al moment, desconegut. Per aquesta raó haurem d'esperar per a la consulta, si algun dia és possible. De moment les poques fonts orals existents no ens aporten dades significatives. Laureano Garcia⁷⁰, exoficial de la Compañía Trasmediterránea i investigador de referència sobre aquesta naviliera, no ha conegut la figura del fotògraf embarcat. La naviliera, quan necessitava reportatges dels vaixells, contractava fotògrafs, com el cas de Ramón de Baños, a Barcelona, que va fer reportatges al *Mallorca*, al *Ciudad de Sevilla* i al *Plus Ultra*, entre altres.

[illegible]

Figura 10. Fotografia procedent de la Ybarra entre les dècades 1960 i 1970. (Autor desconegut. MMB).

■ 8. FUTURES SINGLADURES

En aquesta primera aproximació a la figura del fotògraf d'ofici embarcat, a partir del cas Coté, hem confirmat que existien altres navilieres de passatge a l'Estat espanyol del segle XX que tenien algun acord amb un fotògraf professional per retratar els passatgers a bord. Hem fet una primera aproximació als fotògrafs de vaixells de passatge d'alguns països d'Occident, de l'Estat espanyol i de Catalunya al segle XX. De la revisió bibliogràfica, de la consulta a centres patrimonials especialitzats, a navilieres, a investigadors, així com a fonts orals, en podem extreure alguna conclusió.

Constatem que existeix una relació contractual entre fotògraf i armador en els grans transatlàntics, sobretot italians, francesos, alemanys; i a l'Estat espanyol, en els de la Ybarra. En creuers més modestos, acostuma a establir-se un acord entre el capità i un membre de la tripulació aficionat a la fotografia, com és el cas de la CTE del segon terç del segle XX.

Les grans navilieres tenen interès a oferir prestacions a bord molt completes, de manera que hi ha servei fotogràfic al mateix vaixell, i els passatgers també tenen l'opció de contractar el fotògraf durant les excursions a terra. Fins i tot s'ofereix un servei de revelatge a bord als viatgers que tinguin el seu propi aparell fotogràfic, de manera que poden acabar l'estada al paquebot amb les còpies fotogràfiques a la maleta.

Es tracta de fotògrafs *freelance* contractats per encàrrec, per la qual cosa els treballs fotogràfics no estan realitzats per amateurs, sinó per professionals que no són estrictament tripulants però que sí que conviuen amb ells. En molts casos són professionals amb laboratori a terra que embarquen durant unes temporades. Com a mínim des del 1920, és molt habitual la subcontractació del fotògraf a través d'empreses de serveis.

El fotògraf no forma part de la tripulació, sinó que s'estableix un contracte privat entre el fotògraf i la naviliera. Basile, fotògraf del *France*, ho explica amb cert detall. A diferència dels països de fora de l'Estat espanyol, a casa nostra localitzem força menys informació sobre el fotògraf embarcat, cosa lògica, ja que les línies de passatge són més modestes si les comparem amb algunes de les navilieres mencionades en aquest article, però això no vol dir que no existeixi la necessitat de tenir fotògraf a bord per cobrir unes necessitats. Hem localitzat diferents fórmules d'acord entre fotògraf i naviliera: la Ybarra o la Trasatlántica (cas de Coté) en són la mostra. En el fons de la Ybarra y Cía, hem detectat que existeix la menció del fotògraf entre les fitxes de personal, cosa que demostra que hi ha una relació contractual en vaixells dedicats al passatge d'aquesta naviliera, i que possiblement es realitza en condicions similars a les dels creuers estrangers. Per altra banda, una altra pràctica referida al servei fotogràfic s'evidencia en el cas Coté (pensem que no és l'únic cas, ja que alguns testimonis així ho recorden), en el qual un tripulant compagina les seves responsabilitats amb una remuneració extra com a fotògraf, de manera no contractual i amb l'aprovació del capità. Sembla probable que sigui una pràctica normal, almenys en els vaixells de la CTE del segon terç del segle XX, segons indiquen algunes fonts orals.

En referència a la figura del fotògraf, constatem que es tracta d'un ofici força invisible. Tenim un camí per recórrer perquè es posi en valor, en el seu conjunt, el llegat fotogràfic. Existeix poc coneixement i pocs estudis sobre la figura del fotògraf de bord. Entre les institucions consultades, en un percentatge elevat dels casos no saben si el seu fons o la seva col·lecció pertany a un fotògraf professional o a un d'amateur, per la qual cosa es fa difícil estudiar el fotògraf d'ofici. Es coneix la seva obra o treball, que es posa en valor, però es desconeix la identitat de la persona que captura les imatges. D'aquelles col·leccions en què sí que es té referenciat el nom de l'autor, hi ha poca informació sobre ell. Tant si tracta de professionals o d'aficionats, la seva producció és molt més coneguda i útil que no la persona autora de les imatges. A terra i al mar, entre les meres fotografies és un fet habitual que els realitzadors no hi posin el nom. El vaixell és un entorn amb una jerarquia estricta, on el fotògraf, igual que cambrers, barbers, o el servei de *nursery*, se situen a la base de la piràmide. Deu ser casualitat o no, que en tres casos documentats (Coté, Steen, Alcayna) el fotògraf sigui un músic a bord? O que cambrers, com Joe Rota, o el fotògraf anònim del paquebot *Begoña*, hagin deixat un llegat fotogràfic? Possiblement és un interrogant que ens està demanant respostes, i sobre el qual s'obre una via de recerca respecte al treball a bord.

Aquesta poca visibilitat també es posa de manifest en altres exemples. No hem localitzat un registre oficial de fotògrafs de bord dels vaixells, a excepció d'un petit llistat de fotògrafs francesos elaborat, a iniciativa personal, per un tècnic de la French Lines & Compagnies. Perroy i Eliseo dediquen un apartat exclusiu al fotògraf de bord en les dues publicacions referenciades anteriorment, que contenen il·lustracions amb unes impressionants imatges, la majoria d'autor desconegut. Fins a noves investigacions, gran part dels fons fotogràfics de les grans línies de passatge seguiran citant-se com d'autor desconegut. Així ens ho explica Eliseo en relació amb les línies de passatge italianes, o després de consultar els arxius francesos de la French Lines & Compagnies. Alguns centres o investigadors han iniciat línies de recerca sobre els fons de grans transatlàntics que transportaven emigrants i/o

turistes i viatgers en general. Perroy dedica un apartat del llibre esmentat al fotògraf a bord dels fons conservats per l'associació French Lines, i també es realitzen dues entrevistes a Jean-Pierre Basile, fotògraf del *France*, on aporta una sèrie de dades interessants que ajuden a estudiar les condicions laborals i el seu treball.

Els museus marítims tenim noves vies de recerca per aprofundir sobre els nostres fons fotogràfics. Posar en valor el llegat fotogràfic permetrà entendre millor la col·lecció, i classificar el fotògraf embarcat en vaixells de passatge com una categoria més a tenir present, de la mateixa manera, per exemple, que existeix la categoria del fotògraf que retrata els vaixells que visiten els ports (Shipspotting⁷¹). Hi ha un camp de treball sobre els oficis al mar, dels quals seria interessant incorporar el fotògraf embarcat, que aporta una singularitat: és el narrador d'uns fets a bord, que en moltes ocasions només estan documentats gràcies al seu testimoni gràfic.

Aquest article ha estat una primera aproximació, però queden singladures més enllà de l'horitzó. Caldria investigar entre els fons de la CTE abans i després del temps de la República, o els fons de la Ybarra durant l'època "daurada" dels creuers, dels anys 1960-1970. De la resta de navilieres de l'Estat espanyol, desgraciadament, la documentació està dispersa o desapareguda fins al moment, i hi ha pocs testimonis que ens puguin aportar alguna informació.

A més dels museus marítims, seria interessant investigar en museus de la fotografia, arxius, biblioteques i, en general, en centres que conservin fotografies en espais geogràfics propers al mar, en museus sobre la immigració, o en organismes amb vinculacions amb la marina. Els sectors no patrimonials, com el cas dels consignataris i armadors que operen amb creuers de passatgers, són també uns recursos que caldria tenir presents.

■ BIBLIOGRAFIA

Alexander, Caroline. *Atrapats al gel. La llegenda expedició a l'Antàrtida de Shackleton*. Barcelona: Columna Edicions, 2007.

Boutan, Louis. *La photographie sous-marine et les progrès de la photographie*. París: Schleicher frères

- editeurs, 1900. Consulta en línia, BnF. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k10250505/f1.item.r=boutan>
- Borhan, Pierre. *El arte del mar. Fotografía marítima desde 1843*. Barcelona: Editorial Blume, 2009.
- Casanelles, Miquel. *La fotografía a bordo*. Barcelona: Editorial Noray, 1982.
- Castillo Cáceres, Fernando, Martínez Oyarbal, Elena i Moreno Martín, José María, *Hombres y barcos: la fotografía de la Marina española en el Museo Naval (1850-1935)*. Madrid: Museo Naval, Ministerio de Defensa, 2007.
- Castillo Dueñas, Adolfo i Ybarra Mencos, Iñigo. *La naviera Ybarra*. Ybarra y Cía SA, Sevilla: Guadalquivir, 2004.
- Covarsí, Laura. Blog FOTodeMAR MMB. 2016. <https://www.mmb.cat/blog/foto-de-mar/intervencio-sobre-la-col%2%b7leccio-consolat-britanic/>.
- Covarsí, Laura, Dahl, Silvia, Garcia Felguera, Maria de los Santos i Gonzalez, David. *Bromolis. Fotografia pictorialista de Joaquim Pla Janini*. Barcelona: Museu Marítim de Barcelona, 2022.
- Checa Cremades, Fernando, Crespo Delgado, Daniel, García Felguera, María de los Santos, Mancini, Matteo, Morán Turina, Miguel i Pérez Preciado, José Juan. *El mar en las colecciones del Museo del Prado*. Madrid: Ediciones El Viso, 2019.
- Dahl Termens, Silvia. *Històries de mar: les col·leccions fotogràfiques del Museu Marítim de Barcelona*. Barcelona: Consorci Drassanes Reials i Museu Marítim de Barcelona, 2012.
- Dahl, Silvia i Parer, Pep. "Col·leccions fotogràfiques de revistes especialitzades al Museu Marítim de Barcelona". Experiència presentada a Imatge i Recerca: Jornades Antoni Varés, 14es (Girona: 2016:). Consultable en línia: https://www.girona.cat/sgdap/cat/jornades_actes_fitxa?acta=11104&pag=0&ordre=titol&cerca=dahl&descriptors=0
- Derek Wood, R. "The voyage of Captain Lucas and the Daguerreotype to Sydney". *Journal de la Société des Océanistes*. Núm. 102. 1996. https://www.academia.edu/12840419/The_Voyage_of_Captain_Lucas_and_the_Daguerreotype_to_Sydney
- Eliseo, Maurizio. *Saturnia and Vulcania. Record motorships*. Londres: M. Eliseo e Carmania Press, 2018.
- De las Heras, Beatriz i Molano, Ignacio. "Fotografía a bordo en la fragata Presidente Sarmiento". *Discursos Fotográficos*, 87 (2013), doi: 10.5433/1984-7939.2013v9n15p83 https://www.researchgate.net/publication/276231879_Fotografia_a_bordo_en_la_fragata_Presidente_Sarmiento
- Farradellas, Victor. "Josep Coté. El cronista desconegut". *Argo*. Núm. 3 (2019), 56-59. https://www.mmb.cat/wp-content/uploads/2020/07/ARGO-3_web.pdf
- Francisco Olmos, José María de, Nebreda, Lara, Olivera, María, Salvador Benítez, Antonia i Sánchez Vigil, Juan Miguel. *El viaje del Thistle. Fotografías de Adela Crooke*. María Olivera Zaldua, 2020. https://www.academia.edu/51081973/El_viaje_del_Thistle_Diarios_de_a_bordo_1897_Fotograf%C3%ADas_de_Adela_Crooke
- García Pelayo, Alvaro i Rivas, José. "Del Montserrat al Be-goña. Transbordo en pleno océano Atlántico". *Blanco y Negro* (1970), 26-31. Consultable a Hemeroteca ABC: <https://www.abc.es/archivo/periodicos/> <https://www.abc.es/archivo/periodicos/blanconegro-19700829.html>
- Guillot, Hélène. "Le métier de photographe militaire pendant la Grande Guerre". *Revue Historique des Armées* (2011), vol. 265, 6-18. Consulta online: <https://journals.openedition.org/rha/7356>
- Green, Andrew, Hernandez, Carlos, Morales, Felipe i Roca, Lourdes. *Tejedores de imágenes: propuestas metodológicas de investigación y gestión del patrimonio fotográfico y audiovisual*. Mèxic: Instituto de Investigaciones Dr. José María Luis Mora, 2014.
- Ibarz Gelabert, Jordi. *L'art d'estibar. Els treballs de càrrega i descàrrega al port de Barcelona*. Barcelona: Museu Marítim de Barcelona, 2010.
- López Mondejar, Publio. *La fotografía como fuente de memoria*. Discurso del académico electo Sr. D. Publio López Mondéjar. Real Academia de Bellas Artes de San Fernando, 2008.
- Macnamara, Charles. "The First Official Photographer". *The Scientific Monthly*, vol. 42, núm. 1. (1936).

Marypez, *diario a bordo de los transatlánticos Cabo San Roque y Cabo San Vicente*. 1958

Mussapi, Roberto. *Mar en la pintura*. Barcelona: Lunwerg Editores, 2007.

Parer, Pep. Introducció a Dahl Termens, Silvia. *Històries de mar: les col·leccions fotogràfiques del Museu Marítim de Barcelona*. Barcelona: Consorci Drassanes Reials i Museu Marítim de Barcelona, 2012.

Peña Alvear, Carlos. *Historias de barcos de la Compañía Trasatlántica*. Santander: Bookmark and Share. Ediciones Tantín, 2010.

Perroy, Aymeric. *Voyages en mer paquebots & cargos: trésors photographiques de French Lines / Textes Aymeric Perroy et Didier Mouchel, avec l'aimable collaboration de Gaëtan Crespel*. París: Éditions du Chêne, 2003.

Savelijus Golubevas. Žmogus ir jūra = Man and the sea. Klaipėda. Lietuvos aukštoji jureivystės mokykla, 2016.

Turazzi, Maria Inez. *El Oriental-Hydrographe y la fotografía. La primera expedición alrededor del mundo con un "arte al alcance de todos" (1839-1840)*. Montevideo: Centro de Fotografía de Montevideo, 2019. https://issuu.com/cmdf/docs/l_oriental-ingle_s

"Àlbum de Fotos: Vela oceànica". *Drassana*. Núm. 28 (2020): 157-168 <https://revistadrassana.cat/index.php/Drassana/article/view/662>

■ WEBGRAFIA

Astillero de Puerto Real. <https://museodique.navantia.es/> [Consulta: 3 juny 2021]

Archivo Provincial de Sevilla. https://www.juntadeandalucia.es/cultura/archivos/web_es/contenido?id=94380e92-6304-11e7-922b-000ae4865a5f&idContArch=9fa14e6d-3893-11de-8026-000ae4865a5f&idArchivo=d9f0f1ac-58a4-11dd-b44b-31450f5b9dd5&idTipo=02cd09d5-57e2-11dd-ba1f-31450f5b9dd5 [Consulta: 5 octubre 2021]

Associazione Culturale Italian Liners. <https://www.italianliners.com/> [Consulta: 28 agost 2021]

Bergens Sjøfartsmuseum (Bergen). <https://digitaltmuseum.no/021188491626/storfond> [Consulta: 30 juliol 2021]

Biblioteca Unicaja de Temas Gaditanos Juvencio Maeztu. <https://www.fundacionunicaja.com/cultura/nuestros-centros/biblioteca-unicaja-de-temas-gaditanos-juvencio-maeztu/>

Canadian Museum of Immigration. <https://pier21.ca/home> [Consulta: 1 octubre 2021]

Clifford, *portal dels fotògrafs del segle XIX a Espanya*. <https://www.fotoconnexio.cat/clifford/> [Consulta: 30 agost 2021]

Diego Yriarte a <https://yriarte.net/> [Consulta: 13 octubre 2021]

Endurance and the Great White Silence. The Antarctic photographs of Frank Hurley, Herbert Ponting and captain Scott. (Catàleg online) Atlas Gallery, 2020. <https://www.atlasgallery.com/wp-content/uploads/2020/10/Endurance-Catalogue-LR-1.pdf>

Exposició "Càmeres submarines. El repte de fotografiar sota l'aigua". Museu Marítim de Barcelona. 2014-2015. <https://youtu.be/tCwhX9pjVsl> [Consulta: 1 setembre 2021]

Francis Duffy, obituari: <https://www.legacy.com/us/obituaries/nytimes/name/francis-duffy-obituary?pid=196131667> [Consulta: 25 agost 2021]

Frank Hurley's Antarctic photographs. <https://www.nla.gov.au/pictures/frank-hurley-antarctic-photographs> [Consulta: 22 agost 2021]

French Lines Collections. <https://www.frenchlines.com/collections/photographies/> [Consulta: 3 juny 2021]

Haukur Helgason. <http://www.myndverk.is/Sild.html> [Consulta: 16 juliol 2021]

Imperial War Museums <https://www.iwm.org.uk/collections/photographs> [Consulta: 12 agost 2021]

Italian Liner Historical Society, www.italianliners.com [Consulta: 21 agost 2021]

John Steen's early shipyard photography. <<https://eu.kitsapsun.com/picture-gallery/news/2018/06/27/john-steens-early-shipyard-photography/36442159/>> [Consulta: 16 agost 2021]

“La vela oceànica a través del navegant Nandu Muñoz”. Blog FOTodeMAR. 2020. <<https://www.mmb.cat/blog/foto-de-mar/la-vela-oceanica-a-traves-del-navegant-nandu-munoz/>>

Lietuvos Jūrų Muziejus (Klaipėda). <https://www.limis.lt/en/greita-paieska/rezultatai/-/exhibitList/form?yearInterval.fromYear=&searchInArchives=true&_searchInPhotos=on&_searchInExhibits=on&_searchInAudioVideo=on&backUrl=https%3A%2F%2Fwww.limis.lt%2Fgreita-paieska%2F-%2FexhibitSearchFast%2Fform&query=golubevas&_searchInLibraries=on&searchInAudioVideo=true&searchInPhotos=true&searchInLibraries=true&museumId=805293&_searchOnlyWithImages=on&yearInterval.toYear=&yearInterval.fromBC=false&_searchOnlySimpleMetadata=on&searchCommand.fieldId_txt=&_searchInArchives=on&action=doSearch&yearInterval.toBC=false&searchInExhibits=true&fieldId> [Consulta: 20 juliol 2021]

Marine Photo Service (MPS) web del NMM:< <https://www.rmg.co.uk/collections/our-collections-documenting-cruising-industry-waterline-collection>> [Consulta: 4 setembre 2021]

National Maritime Museum (Greenwich). <<https://www.rmg.co.uk/stories/topics/alan-villiers>> [Consulta: 2 agost 2021]

Norsk Maritimt Museum (Oslo). Col·lecció del fotògraf Knut Erik Knudsen <<https://digitaltmuseum.no/search/?q=knut+erik+knudsen&aq=owner%3F%3A%22NSM%22>> [Consulta: 4 agost 2021]

Norsk Maritimt Museum (Oslo). <<https://digitaltmuseum.no/search/?q=wilse&aq=owner%3F%3A%22NSM%22>> [Consulta: 27 juliol 2021]

P&O Archive. <<https://www.poheritage.com/the-collection/galleries/Photographs>> [Consulta: 5 setembre 2021]

SIDC Group. <<http://www.sidcgroup.com/web.nsf/WebEjob?OpenForm&opn=Vacancies&active=1&lang=1&cat=Cruise%20Liners&lngLAT>> [Consulta: 10 setembre 2021]

Shipspotting, o l'art d'observar vaixells. <<http://bitacolammb.blogspot.com/2010/06/shipspotting-o-lart-dobservar-vaixells.html>> [Consulta: 3 juny 2021]

Tudor Collins, photographer. <<https://navymuseum.co.nz/news/tudor-collins-photographer/>> [Consulta: 3 agost 2021]

Trasmeships. <<https://www.trasmeships.es/>> [Consulta: 1 octubre 2021]

Working as a Photographer and Video Operator onboard a Cruise Ship. <<https://cruise.jobs/working-as-photographer-and-video-operator-on-cruise-ship/>> [Consulta: 5 setembre 2021]

■ NOTAS

1. La Compañía Trasatlántica Española és una de les navilieres més importants de l'Estat espanyol. Els seus anys més gloriosos es situen en el període de finals del segle XIX fins als últims anys de la segona dècada del segle XX, aproximadament. Creada l'any 1881, els seus antecedents es troben l'any 1857, quan es funda la societat Antonio López y Compañía, amb línia regular entre Marsella i Cadis. Des de l'any 1987, una part del fons fotogràfic d'aquesta naviliera està custodiada pel Museu Marítim de Barcelona (MMB). Està formada per més de 2.000 fotografies de vaixells (vistes exteriors i interiors dels vaixells: vaixells navegant o atracats al moll, cobertes, cabines, salons, etc.) durant els últims anys del segle XIX fins a la meitat del segle XX.

2. Editor, pròleg a *El mar en las colecciones del Museo del Prado*. (Madrid: Ediciones El Viso, 2019), 9.

3. Covarsí, Laura et al., *Bromolis. Fotografía pictorialista de Joaquim Pla Janini*. (Barcelona: Museu Marítim de Barcelona, 2022), 13.

4. Parer, Pep, pròleg a *Històries de mar: les col·leccions fotogràfiques del Museu Marítim de Barcelona* (Barcelona: Consorci Drassanes Reials i Museu Marítim de Barcelona, 2012), 13.

5. Existeix una imatge del naufragi de l'*Oriental-Hydrographe* a la Biblioteca Nacional de Chile, Catálogo bibliográfico B/N, accés el 15 de juny de 2021: <http://www.bibliotecanacionaldigital.gob.cl/visor/BND:314372>

6. Turazzi, Maria Inez. *El Oriental-Hydrographe y la fotografía. La primera expedición alrededor del mundo con un "arte al alcance*

de todos" (1839-1840). (Montevideo: Centro de Fotografía de Montevideo. 2019), 188-189. També consultable en línia: https://issuu.com/cmdf/docs/oriental-hydrographe_-_es/1.

7. Castillo Cáceres, Fernando, Martínez Oyarbal, Elena i Moreno Martín, José Maria, *Hombres y barcos: la fotografía de la Marina española en el Museo Naval (1850-1935)*. (Madrid: Museo Naval, Ministerio de Defensa. 2007), 136.

8. De las Heras, Beatriz i Molano, Ignacio. "Fotografía a bordo en la fragata Presidente Sarmiento". *Discursos Fotográficos* (2013), 87. Doi: 10.5433/1984-7939.2013v9n15p83: https://www.researchgate.net/publication/276231879_Fotografia_a_bordo_en_la_fragata_Presidente_Sarmiento

9. Casanelles, Miquel. *La fotografía a bordo* (Barcelona: Editorial Noray, 1982), 6.

10. El seu fons està custodiat al National Maritime Museum (Greenwich): <https://www.rmg.co.uk/stories/topics/alan-villiers>. Maig, 2021.

11. És d'agrair quan tenim disponibles treballs realitzats amb rigor, com Clifford, *portal dels fotògrafs del segle XIX a Espanya*, realitzat per l'investigador català Jep Martí, d'accés gratuït des del web de l'associació cultural Fotoconnexió: <https://www.fotoconnexio.cat/clifford/>

12. Borhan, Pierre. *El arte del mar. Fotografía marítima desde 1843* (Barcelona: Editorial Blume. 2009), 139.

13. Peña Alvear, Carlos. *Historias de barcos de la Compañía Trasatlántica*.

14. "Como dato curioso, no hubo necesidad de aplicar ni siquiera un sólo esparadrapo." García-Pelayo, Alvaro y Rivas, José. "Del Montserrat al Begoña. Transbordo en pleno océano Atlántico". (Madrid: *Blanco y Negro*, 1970). Hemeroteca ABC: <https://www.abc.es/archivo/periodicos/>

15. Green, Andrew et al. *Tejedores de imágenes : propuestas metodológicas de investigación y gestión del patrimonio fotográfico y audiovisual*, (Mèxic: Instituto de Investigaciones Dr. José María Luis Mora, 2014): 78.

16. Les entrevistes són consultables en forma d'àudio al fons de la French Lines & Compagnies, amb petició prèvia.

17. De las Heras, "Fotografía a bordo...", 93.

18. Savelijus Golubevas : Žmogus ir jūra = Man and the sea. (Klaipėda. Lietuvos aukštoji jureivystės mokykla, 2016), 11.

19. Bergens Sjøfartsmuseum, accés el 13 de juliol del 2021: <https://digitaltmuseum.no/021188491626/storfond>

20. Photographer © Haukur Helgason, accés el 4 agost del 2021: <http://www.myndverk.is/Sild.html>

21. JŪRŲ MUZIEJUS, accés el 1d'agost de 2021, <https://muziejus.lt/>

22. La Whitbread Round the World Race, avui Volvo Ocean Race, és una regata de vela de gran prestigi internacional que té com a objectiu donar la volta al món. Accés el juny del 2021: <https://www.theoceanrace.com/es/home.htm>

23. Consulteu una breu selecció de fotografies de Nandu Muñoz al post del blog FOTodeMAR: Dahl, Sílvia "La vela oceànica a través del navegant Nandu Muñoz". Accés l'11 novembre de 2020: <https://www.mmb.cat/blog/foto-de-mar/la-vela-oceanica-a-traves-del-navegant-nandu-munoz/> També vegeu una altra selecció de fotografies sobre vela oceànica dels fons de l'MMB e la revista *Drassana* núm. 28, "Àlbum de Fotos: Vela oceànica", 2020: <https://revistadrassana.cat/index.php/Drassana/article/view/662>

24. Narodowe Muzeum Morskie w Gdańsku, accés el 24 de juliol de 2021. <https://en.nmm.pl/>

25. National Museum of the Royal New Zealand Navy (Devonport): <https://navymuseum.co.nz/news/tudor-collins-photographer/>

26. Phillips Library, Peabody Essex Museum, accés el 25 de juliol del 2021: <https://eu.kitsapsun.com/story/news/local/2018/06/27/navy-museum-exhibit-display-works-photographer-who-documented-shipyards-early-history/738832002/>

27. Boutan, Louis. *La photographie sous-marine et les progrès de la photographie*. (París: Schleicher Frères Editeurs, 1900): Consulta online, BnF. Maig dels 2021: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k10250505/f1.item.r=boutan>

28. L'MMB va celebrar el 175 aniversari de la invenció de la fotografia amb l'exposició "Càmeres submarines. El repte de fotografiar sota l'aigua". Museu Marítim de Barcelona. De l'octubre del 2014 a l'abril del 2015. Accés l'11 de gener de 2022: <https://youtu.be/tCwhX9pVsl>

29. Biblioteca Nacional d'Austràlia, accés el juliol del 2021: <https://www.nla.gov.au/pictures/frank-hurley-antarctic-photographs>

30. Algunes de les fotografies es van mostrar a les exposicions organitzades per la galeria Atlas: "Endurance and the Great White Silence" (2020-21), accés a l'agost del 2021: <https://www.atlasgallery.com/exhibition/hurley-platinum-series>; The Great White South (2013) <https://www.atlasgallery.com/artists/herbert-g-ponting>

31. Turismo Buenos Aires, accés el juny del 2021: <https://turismo.buenosaires.gob.ar/es/otros-establecimientos/buque-museo-ara-fragata-sarmiento>

32. De las Heras, "Fotografía a bordo....", 85: "Lo interesante del estudio de la fragata es que en la ejecución de estos objetivos la fotografía está muy presente: 1) Como documento, al inmortalizar aquellos vestigios del pasado de ciudades remotas o los usos y costumbres lamo

33. Guillot, Hélène. "Le métier de photographe militaire pendant la Grande Guerre". (*Revue Historique des Armées*, 2011, vol. 265), 17. Consulta en línia: <https://journals.openedition.org/rha/7356> Le port et l'usage de l'appareil photographique est réglementé dès 1914 dans la zone des armées et il est, officiellement, impossible de s'improviser photographe sans autorisation. Pourtant lorsqu'en 1915, il est question de créer une section photographique de l'armée (SPA), la composition de l'équipe des photographes, non qu'elle soit secondaire, semble alors symboliser à ce moment une tâche et un savoir-faire entièrement réservés aux professionnels des maisons photographiques civiles. Rapidement, l'équipe évolue et la SPA s'y implique et s'y impose de plus en plus en exigeant notamment que les photographes soient tous militaires".

34. Covarsí, Laura, blog FOTodeMAR, MMB, 2 de febrer del 2016: <https://www.mmb.cat/blog/foto-de-mar/intervencio-sobre-la-col%2b7leccio-consolat-britanic/>. "Se desconoce el motivo por el que estas fotografías fueron donadas al archivo del museo, puesto que no existe carta o informe de donación de la época. El museo posee únicamente dos cartas de agradecimiento firmadas por el director del museo en aquellas fechas, F. Condominas, dirigidas al Consulado Británico".

35. Imperial War Museums: <https://www.iwm.org.uk/collections/photographs>

36. Diego Yriarte a <https://yriarte.net/-Blog FOTodeMAR> MMB, 10 de març del 2017; <https://www.mmb.cat/blog/foto-de-mar/diego-yriarte-al-portal-de-fotografia-de-catalunya/>

37. Dahl, Silvia, Parer, Pep. "Col·leccions fotogràfiques de revistes especialitzades al Museu Marítim de Barcelona". (Experiència presentada a Imatge i Recerca: 14es Jornades Antoni Varés, novembre del 2016): https://www.girona.cat/sgdap/cat/jornades_actes_fitxa?acta=11104&pag=0&ordre=titol&cerca=dahl&descriptors=0

38. El museu té una col·lecció de fotografies a bord de diversos vaixells que és consultable al catàleg del web del Norsk Maritimt Museum (Oslo): <https://digitaltmuseum.no/search/?q=knut+erik+knudsen&aq=owner%3F%3A%22NSM%22>

39. Obituari de Francis Duffy, accés l'agost del 2021: <https://www.legacy.com/us/obituaries/nytimes/name/francis-duffy-obituary?pid=196131667>

40. El llegat del fotògraf va romandre oblidat durant més de 70 anys fins que el seu nét polític, Antoni Millán, el va descobrir dins una maleta. Abans de fer-ne donació al Museu, va obrir un compte d'Instagram amb el nom @josecote, per donar a conèixer, amb gran èxit mediàtic, el fons fotogràfic a les xarxes socials.

41. Historials de personal. "Personal de Fonda" (5.941-6.437) (CTE) 1917-1938. L'MMB va arribar a un acord amb la Real Liga Naval Española de Madrid per digitalitzar el fons documental de la CTE, com el registre d'expedients del personal, a fi de garantir

la seva preservació i per posar-lo al servei de l'investigador. Es pot consultar a les dependències de l'MMB.

42. Fotografia 102547F MMB. Retrat del paquebot *Marqués de Comillas* al dic sec del port de Nova York (1930). MMB: <https://www.mmb.cat/catalegs/aleta-del-marques-de-comillas-dic-sec-nova-york/>

43. Fotografies 102047F, MMB: <https://www.mmb.cat/catalegs/autoretrat-del-fotograf-josep-cote/> i MMB, i 102498F, MMB: <https://www.mmb.cat/catalegs/fotografia-del-laboratori-fotografic-a-bord-del-marques-de-comillas/>

44. Durant més de 30 anys, el *Marqués de Comillas* (1928-1961) va cobrir, sobretot, la línia Barcelona-Nova York, amb passatgers de primera, segona i tercera classe, així com emigrants, exceptuant el període de la guerra civil, que va donar servei com a vaixell hospital. La seva vida s'acaba el 1961 després de l'incendi que va patir mentre l'estaven reparant a Astano (El Ferrol).

45. Es va mostrar a l'exposició "Josep Coté, fotògraf a bord", MMB, del 11/10/2019 al 08/12/2020: <https://www.mmb.cat/exposicions/josep-cote-fotograf-a-bord/>

46. Revista "Marypez, diario a bordo de los transatlánticos Cabo San Roque y Cabo San Vicente". 1958. Cada matí els creueristes rebien en la seva cabina aquest diari editat a bord, juntament amb el programa d'activitats del dia.

47. "LES SERVICES À BORD. A bord des plus grands navires, une myriade de services était proposée aux passagers pour répondre à toutes les exigences et dissiper toute source d'inquiétude. Pour paraître sous son meilleur jour et briller pendant les dîners de gala, manucures, coiffeurs et barbiers sont à la disposition des clients (...) LE PERSONNEL NAVIGANT. (...) Pour compléter leurs offres de services à bord des plus grands paquebots, les compagnies pouvaient faire appel à des professionnels spécialisés, tels des coiffeurs, musiciens, photographes...": <https://www.frenchlines.com/collections/photographies4/>

48. Pàgina web: <https://www.frenchlines.com/french-lines/>

49. Perroy, Aymeric. *Voyages en mer paquebots & cargos: trésors photographiques de French Lines* / textes Aymeric Perroy et Didier Mouchel, avec l'aimable collaboration de Gaëtan Crespel. (Paris: Éditions du Chêne, 2003), 26-27.

50. P&O Archive, accés en agost 2021: <https://www.poheritage.com/the-collection/galleries/Photographs>

51. En el lloc web de la Italian Liner Historical Society (www.italianliners.com) es pot consultar una part de les 70.000 fotografies de la col·lecció, des de la impressió d'albúmina de mitjan segle XIX fins a la dècada del 1960, totes negatives originals, sobre vidre o cel·luloide, i gravats vintage.

52. Eliseo, Maurizio. *Saturnia and Vulcania. Record motorships*, (Londres: M. Eliseo e Carmania Press, 2018): 142-147.

53. La col·lecció es pot consultar al catàleg del web del Norsk Maritimt Museum (Oslo): <https://digitaltmuseum.no/search/?q=wilse&aq=owner%3F%3A%22NSM%22>

54. Entrevista a Joe Rota: <https://www.wearetheunitedstates.org/single-post/2018/05/14/ss-united-states-crew-member-joe-rota-blue-riband-award>. Més informació: <http://www.ss-united-states.com/galleryvt.html>

55. Canadian Museum of Immigration at Pier 21. <https://pier21.ca/home>

56. El fons del Marine Photo Service (MPS) es pot consultar al web del NMM: <https://www.rmg.co.uk/collections/our-collections-documenting-cruising-industry-waterline-collection>

57. Es poden llegir diferents posts al blog d'Ocean Images referents a l'ofici de fotògraf. "Working as a Photographer and Video Operator onboard a Cruise Ship": <https://cruise.jobs/working-as-photographer-and-video-operator-on-cruise-ship/> "A day in the life of a Photographer": <https://cruise.jobs/a-day-in-the-life-of-a-photographer/>

58. SIDC Group: <http://www.sidcgroup.com/web.nsf/WebEjob?OpenForm&opn=Vacancies&active=1&lang=1&cat=Cruise%20Liners&lngLAT>

59. <https://cruise.jobs/current-jobs/-> Ocean Images proporciona serveis a naviliers de passatge arreu del món, com Aida Crueros, Costa Crueros, Viking o Cunard Lines entre altres (juliol del 2021).

60. Naviera Pinillos, fundada el 1840. Tindrà un important període d'expansió entre finals del segle XIX i començament del XX, amb la posada en marxa de noves línies transatlàntiques, com el 1908, la línia a Brasil i Río de la Plata.

61. Sota y Aznar. Creada a Bilbao el 1906. Durant el segon terç del segle XX va tenir un paper destacat en el tràfic regular de cabotatge.

62. Ybarra y Cía. Fundada a Sevilla el 1843, amb una línia regular entre Bilbao i Sevilla. Després de la Segona Guerra Mundial construeix grans vaixells transatlàntics. Durant la dictadura franquista s'especialitzarà en creuers turístics fins els anys 80.

63. Compañía Trasmediterránea. Des del 1917 ha donat servei de transport de mercaderies i passatge, on destaquen les línies Barcelona, Valencia, Balears.

64. En la seva pàgina web és consultable l'inventari. El fons no està digitalitzat i es requereix consulta presencial a l'arxiu: https://www.juntadeandalucia.es/cultura/archivos/web_es/contenido?id=94380e92-6304-11e7-922b-000ae4865a5f&idContArch=9fa14e6d-3893-11de-8026-000ae4865a5f&idArchivo=d9f0f1ac-58a4-11dd-b44b-31450f5b9dd5&idTipo=02cd09d5-57e2-11dd-ba1f-31450f5b9dd5

65. Castillo Dueñas, Adolfo i Ybarra Mencos, Iñigo. *La naviera Ybarra. Ybarra y Cía SA* (Sevilla: Guadalquivir, 2004).

66. Entrevista realitzada per l'autora de l'article a Barcelona el setembre del 2021.

67. El fons fotogràfic del Astillero de Puerto Real conserva més de 500.000 negatius, realitzats entre el 1877 y la data actual, que documenten els treballs i els esdeveniments socials a les drassanes que avui conformen la Compañía Pública Navantia. La seva pàgina web és: <https://museodique.navantia.es/>

68. El servei està tancat temporalment: <https://www.fundacionunicaja.com/cultura/nuestros-centros/biblioteca-unicaja-de-temas-gaditanos-juvencio-maeztu/>

69. Correspondència de l'autora amb Carlos Peña Alvear. Agost del 2021.

70. Laureano Garcia és autor de la pàgina web <https://www.trasmeships.es/>

71. <http://www.shipspotting.com/>